

Valge ja must

VIRVE SARAPIK

Must ja valge on keeles, meeles ja mõtetes leidnud kindla koha kui viide vastandeile. Vist oleks raske leida vastandlikkuse või äärmuslikkuse selgemat võrdkuju. Võimalusi on küll teisigi: nagu öö ja päev, tuli ja vesi, kass ja koer, hunt ja lammas ning vahest veelgi mõned, viimased siiski märksa pehmemat laadi. Tavapärased musta ja valgega seostuvad teljed on hea-half, hele-tume, valgus-pimedus/varj, negatiivne-positiivne, öö-päev; kuid tegemist võib olla ka suure erinevuse rõhutamisega (näiteks valge vares või must lammas, kus mustad linnud ja valged lambad terenduvad endastmõistetavalt taustal).

Vastandlikkuse nähtus on inimteadvuse seisukohalt küllalt oluline; kõikvõimalikele opositsioonipaaridele tuginevad maailmataju mudelid, need on nii-öelda lihtsad abivahendid keerukama adumisel. Ka strukturalismi meelisteemaks on olnud binaarsed opositsioonid, millel rajanesid kõikvõimalikud struktuurid. Struktuuri elemendid on lõdvemalt või pingesamalt seotud oma suhteid moodustavate binaarsete opositsioonidega. Psühholoogias oli 1960-ndatel ja 1970-ndatel aastatel populaarne semantiliste eristajate ja semantiliste muutujate bipolaarsuse probleem¹. Küsimus seisnes selles, kas vastandid asuvad neutraalsuse teljest võrdsel kaugusel, on unipolaarsed, või võib olla tegemist ebasümmeetriaga (kole on vähem kole, kui ilus on ilus); samuti olid huvikeskmes opositsioonide omavahelised suhted. Meie loo puhul siis näiteks: kas valge ja must on võrdselt positiivne ja negatiivne; või kuidas oleksid nende suhted hea-halva, heleda-tumeda, valguse-pimeduse, puhtuse-räpasuse semantiliste telgedega. Vastandid etendasid küllalt olulist rolli ka loomulike kategooriate ja prototüüpide teoorias.²

¹ R. F. Green, M. R. Goldfield, On the bipolarity of semantic space. «Psychological Monographs» 1965, 79. kd., nr. 6.; D. R. Heise, Some methodological issues in semantic differential research. «Psychological Bulletin» 1969, 72. kd., nr. 6, lk. 406—422.

² Klassikalistest töödest vt.: E. Rosch, Cognitive representations of semantic categories. «Journal of Experimental Psychology: General» 1975, 104. kd., nr. 3, lk. 192—233; E. Rosch, C. B. Mervis, W. D. Gray, D. M. Johnson, P. Boyes-Braem, Basic objects in natural categories. «Cognitive Psychology» 1976, 8. kd., lk. 382—439; meil näit. J. Allik, Metafoorist psühholoogi pilguga. «Looming» 1981, nr. 1, lk. 102—113.

Allpool selgitataksegi ühe vastandpaari — valge ja musta — võimalikke seoseid keeles ja rahvaluules leiduvate teiste opositsioonidega. Eelduseks on veendumus, et need valdkonnad võiksid peegeldada inimese ebateadlikke arusaamu maailma asjadest. Iga sellise mõiste väärtus eraldi on kaunis väike. Sõnaühendi, rahvalaulukatke vmt. puhul võib olla tegemist laenu, juhuse või sajal muul põhjusel tekkinud ilminguga. Suurem hulk niisugust andmestikku peaks siiski väljendama mingeid kindlamaid olemasolevaid arusaamu. Sellistel järeldustel on, mõistagi, alati oht muutuda lennukaiks spekulatsioonideks sooviga kanda tänapäevased arusaamad varasemasse aega. Rahvalaulud ei tekkinud paraku ristsõnamõistatusena tänapäeva süsteemihaldajate tarbeks. Kõrvale on jäetud ka tulemused eksperimentaalse psühholoogia vallas.³ Nende ühendamine muu materjaliga tundus antud kontekstis meelevaldne ja põhjendamatu. Eksperimentide tulemused tõestavad eeskätt mingit kaunis kitsalt püstitatud hüpoteesi. Seega peaks üldistavat laadi arutluste samalaadseid tulemusi olema piisaval hulgal, et tegevus ei sarnaneks teravikule seismasätitud koonusega.

Keelematerjali käsitelul oli üheks lähtekohaks B. Berlini ja P. Kay põhivärvide nimede teooria⁴ ning selle edasised täiendused.⁵ Seda hüpoteesi on eestikeelses kirjanduses tutvustatud piisavalt⁶, nii et siinkohal on sellest loobutud. Nii B. Berlin ja P. Kay kui ka nende järgijad on ühel meelel selles, et igas keeles on värvileksika arengu esimeses järgus kaks põhivärvinimetust — must ja valge. Teises faasis lisandub neile punane. Seda teooriat väärata pole siiani õnnestunud kellelgi. Kui alghüpotees pidas silmas konkreetse värvi fokaalpunkti (s. t. kõige «valgemat» valget ja «punasemat» punast), siis täiendused tegelevad pigem värvisõnale vastava värviruumi ulatusega, n.ö. komplekskategoriaga. Seega varases arengustaadiumis tähistab must tervet tumedat — külma ala ja valge heledat — sooja ala. Need varakult iga keele puhul nimetatud värvikombinatsioonid — valge-must ja punane-valge-must — on olnud olulised kõikides kultuurides. Tänapäeva eestlase keerulisest segataustast võiks meenutada kas või vendade Grimmide «Lumivalgekese» salapärast võluvormelit: «Sünniks mulle laps — valge nagu lumi, punane nagu veri ja must nagu eebenipuu.»

1. Musta ja valge etümoloogiast

Kuigi lennukate järelduste tegemine sõnade diakroonia kohta on küllalt libe tee, võib nende arengulugu siiski anda pidet, ennekõike arhailise inimese mõttetüüpidest: nad näitavad algsemaid seoseid, millest hiljem on kujunenud abstraktsed mõisted. Siin ei ole käsitatud sõnade hele ja tume arengud, sest need jäävad antud loo teemast siiski kõrvale. Valge ja must väljendavad heleda-tumeda vastandust kõige täiuslikumalt, on nii-öelda tüüpilised esindajad. Hele ja tume ise seevastu on pigem laiemad kategooriad ja näitavad suhtelisuse astet.

1.1. Eesti *valge* vasted esinevad kõigis läänemeresoome keeltes

³ L. Sivik, Color meaning and perceptual color dimensions: A study of color samples. «Göteborg Psychological Reports» 1974, 4. kd., nr. 1; L. Sivik, Measuring the meaning of colors: Problems of semantic bipolarity. «Göteborg Psychological Reports» 1974, 4. kd., nr. 11.

⁴ B. Berlin, P. Kay, Basic color terms: Their universality and evolution. Berkeley, Los Angeles, 1969.

⁵ P. Kay, Ch. K. McDaniel, The linguistic significance of the meanings of basic color terms. «Language» 1978, 54. kd., nr. 3, lk. 610—646; P. Kay, B. Berlin, W. Merrifield, Biocultural implications of systems of color naming. «Journal of Linguistic Anthropology» 1991, 1. kd., nr. 1, lk. 12—25.

⁶ J. Allik, Värvitaju, värvinimetused ja värvisümboolika. «Looming» 1982, nr. 3, lk. 378—384; H. Rätsep, Läänemeresoome värvimaailm. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 1, lk. 58—59; A. Viires, Eestlaste värvimaailm. «Keel ja Kirjandus» 1983, nr. 6, lk. 291—302.

(soome *valkea*, karjala *valkie*, vepsa *vauged*, vadja *vaakea*, liivi *vālda*) ning sõna on ilmselt varase ürgsoome päritoluga. Ürgsoome *valkea* peamiseks tähistuskomponendiks oli ilmselt 'valgus'⁷. Sõna esineb ka kaugemates sugulaskeeltes: ersamordva *valdo* ja mokšamordva *valdā* 'kirgas, hele, valge' ja mari *βa·lyädä* või *βo·lyädä* 'kirgas, selge; kirkus, selgus'⁸. Eesti keeles on sõna kindlalt polüsemantiline tänaseni, ta on seotud nii valge värvi kui ka valgusega, soome keeles on teine tähistuskomponent taandunud. Sekundaarsemana on semeem 'valgus' mõningais sõnaühendites, näiteks *valge ilm*, *päev*, *öö*, säilinud kõigis läänemeresoome keeltes tänaseni. Värvinimetusena tähistab *valge* lisaks otseselt valgele värvile tihti ka kas heledat või värvitut ja kahvatut. Need tähendused on aga küllalt liikuvad ning seotud pigem mingite kindlate objektidega kui üldisemalt võetavad. Kõigis läänemeresoome keeltes esineb seos ihuvärviga: eesti *valgevereline*, soome *valkeaverinen*, vadja *valka verin*⁹.

1.2. Vastandsõna *must* on hilisürgsoome päritolu, ühine kõigile läänemeresoome keeltele (soome *musta*, karjala *mušta*, vepsa *must*, vadja *mussa*; liivi *muštā* 'must; räpane'), puudub aga kaugemates sugulaskeeltes. Eesti *must* on taas polüsemantiline, tähistades nii musta värvi kui ka räpasust. Analoogselt valgega tähistab ka semeem 'musta värvi' nii puhas musta kui ka suhtelist tumredust (näit. eesti *mustaverd*, soome *mustaverinen*)¹⁰. Semeem 'räpane' on omane ka soome keelele, kuigi mitte nii üldisena kui eesti ja liivi keeles. Pigem on ta seotud kindlate väljenditega (*kädet liasta mustina*) ja määrdumise tumeda värviga. Samasugune piiratum kasutamine on sporaadiliselt tuttav ka rootsi, saksa ja vene käibekeeles. M. Koski oletab, et semeem 'räpane' eesti ja liivi keeles on pigem tõlkelaen¹¹. Ka läti *melns* tähendab nii musta värvi kui määrdu- nud asju, samuti on liivi keeles tegemist sama polüseemiaga. Nii võibki oletada siin eelkõige balti mõju. Kõigis läänemeresoome keeltes on mustal veel teine sekundaarne tähendus 'pime': *must öö*, kuid musta ja pimeduse seos pole siiski nii üldine kui valge seos valgusega. Võiks oletada valge ja valguse seose mõju opositsioonile, n.-ö. musta loogiliselt sunnitud sidet pimedusega.

1.3. Lähtudes ennekõike Berliini ja Kay hüpoteesist on M. Koski püüdnud leida soome-ugri keelte valge ja musta ühiseid algsõnu. Ta leidis, et valge tähistajaks võiks kõige tõenäolisemalt pidada tüve **ātška*. See on säilinud valge tähenduses volga rühma keeltes (mari *ò·šê*, *oš* 'valge, hele; puhas' ning ersamordva *ašo* ja mokšamordva *akša* 'valge, puhas, muna- ja silmavalgeaine'). Läänemeresoome keeltes on sellega seotud *ha(a)hka*-sõnad, mille on tõrjunud *valge*, algselt vaid valgust tähistanud sõna halli alale: lõunaeesti (*h*)*ahk*, (*h*)*ahkjas* 'koidueelne hämarus; hall', vepsa *hahk*, soome *ha(a)hkea* 'hall'. M. Koski oletab, et aladel, kus sõna ei ole kasutatud värvinimena, on ta tähistanud valget lindu [lääne-eesti ja saarte *hahk* ning samuti Soome rannikualade *ha(a)hka* 'Somateria mollissima']¹². Samasugust seost võib muuseas kohata ka ladinakeelse *albus* 'valge' ja teise valge linnu, sedakorda luige vahel: vanaülemsaksa *albiz*, *elbiz*, anglosaksi *elfet* ning vene *лебедь* 'luik'.

⁷ M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. SKS Toimituksia 391. Savonlinna, 1983, lk. 47.

⁸ Suomen kielen etymologinen sanakirja I—VII. 3. tr., Helsinki, 1975—1983, *sub* valkea.

⁹ M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä, lk. 48—49; Suomen kielen etymologinen sanakirja, *sub* valkea.

¹⁰ M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä, lk. 59; Suomen kielen etymologinen sanakirja, *sub* musta.

¹¹ M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä, lk. 60—62.

¹² M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä, lk. 56—58, 246; Suomen kielen etymologinen sanakirja, *sub* haahka.

Musta soome-ugri algsõnaks (vähemalt volga perioodil) pakub M. Koski *sini*-tüve. See on valge ja musta kõrval ainus ühine värvinimi kõigis läänemeresoome keeltes. Etümoloogiline vaste sinisele on olemas mordva keeles (ersamordva *sen, sän*; moksamordva *sgn, señam* 'sinine'). Tüve puhul on oletatud iraani laenu, kuigi seda tõendavad ainult mõned kaukaasia keelte värvinimetused (tšetšeeni *siniŋ* 'sinine'). Foneetiliselt sarnane vene *синий* pole ilmselt mõjutanud soomesugu keeli nagu ka vastupidi — selleks on kummaski keelerühmas tüvi liialt üldine.¹³ Vene *синий* arvatakse olevat seotud sanskriti sõnaga *śyāmā* 'tume, must' ja leedu sõnaga *šyvas* 'sinakashall, tuhakarva'.

M. Koski leiab, et enamik sinisega seotud väljendeid soome ja karjala murdeis ning ka teistes sugulaskeeltes viitavad varasemal ajal sõna märksa laiemale tähistusalale, eriti aga musta ja kahvatu puhul. Kui arvestada Kay ja McDanieli komplekskategoriate hüpoteesi, mille kohaselt esimeses staadiumis on keeles kaks värvinime sooja-heleda ja külma-tumeda ala tähistamiseks, siis võis tõesti soome-ugri algkeeles olla viimase tarvis *sini*-sõna.¹⁴

1.4. Lisaks juba viidatud vene keele sinise võimalikule etümoloogilisele seotusele mustaga võib samataolisi nihkeid leida ka teiste indoeuroopa keelte musta, valget ja sinist tähistavate sõnade puhul. Teatud määral on sarnase arenguga olnud näiteks inglise *black* ja *blue*. *Blue* on küll arvatavasti otselaen prantsuse sõnast *bleu* (frangi **blao*), kuid algselt on see ikkagi seotud germaani tüvega **blēwa-* 'sinine'. Vananorra *blār* tähistas tumesinist, tumedat või isegi musta; neegrit või moorlast tähistas sõna *blāmaðr*. Reliktina on inglise keeles vähekasutatud *blae* 'tumesinine, sinakashall, tinakarva', mis tuleneb anglosaksi sinise sõnast *blāw* ning mille hilisem prantsuse laen tõrjus äärealadele. Sellega on seotud ka *blaeberry* e. *bilberry* 'mustikas', seevastu *blackberry* tähistab meie põldmurakat. Edasi on oletatud tüve seost ladina sõnaga *flāvus* 'kuldne, blond, punakaskollane', samuti kuuluksid siia ritta iiri *blá* 'kol-lane' ning vanaiiri *blār* ja kõmri *blawr* 'hall'. Ei tohiks unustada ka läti sõna *blāvs* 'tuhm, läiketa, sinakas'. Samuti vastab läti sõnale *melns* 'must' leedu *mėlynas* 'sinine' ning on võimalik, et mõlemad on seotud vanakreeka sõnaga *μέλας* 'must, tume'.

Vaatamata musta ja sinise ala kattumiste rohkusele, on esmapilgul siiski mingit kindlat seaduspära raske tuletada. M. Koski oletus on hüpoteetiline ja selle katteks on vaid samatüvelise sinise esinemine mordva keeles. A. Viires osutab, vastupidi, just sõna *must* varasemale laiemale kasutusele¹⁵. Üheks kinnituseks peab ta mustikamarja, mida teistes keeltes sageli ka siniseks nimetatakse: vene *черника*, saksa *Blau-*, aga ka *Schwarzbeere*, inglise *blueberry*, rootsi *blåbär*. Tumesinise ja musta visuaalne sarnasus aga on nii suur, et sellistest nihetest mingeid kaugeleulatuvamaid järeldusi ei riski teha.

1.5. Läänemeresoome keeltele analoogilist sõna *valge* arengut ja selle seost valgusega võib jälgida ka germaani keeltes. Nii inglise *white*, saksa *weiß*, rootsi *vit* kui ka taani *hvid* tulenevad germaani algvormist **hwitta-* [vrd. veel vananorra *hvitr*, anglosaksi *hvīt*, vanaülemsaksa (*h*)*wiz*]. Indoeuroopa tüveks on **kweid-*, **kweit-* 'hiilgama, särama; hiilgav, valge', sanskriti vasteks *çvitná-* ja *çvetá-* 'valge, hele, helkiv' ning *çvitrá* 'valge, valkjas; leprane'. Viimane on ilmselt seotud ladina-keelse sõnaga *vitrum* (nii klaasi kui siniseõielise taime tähenduses), tolle semeemi on küllap põhjustanud klaasi sinakas värv. Sellesse jatta

¹³ M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä, lk. 150—151; Suomen kielen etymologinen sanakirja, *sub* sininen.

¹⁴ M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä, lk. 150—164 ja lk. 246—249.

¹⁵ A. Viires, Eestlaste värvimaailm, lk. 291—302.

lisandub eresinine vasevitriol. Sanskriti *çvetá-* tüvega on seotud ka vana-slaavi *světŭ* 'valgus' ja vene *coer* ning ka leedu *šviesà* 'valgus', *šviesùs* 'hele, valge, selge'.

Samuti on ilmne ladina sõna *candidus* ('valge, lumivalge; hiilgav; puhas; selge) seos valguse ning hiilgusega. Vene *белый* (vanaslaavi *bělŭ*) tuleneb indoeuroopa tüvest **bhel-* 'paistma, särama' (sanskriti *bhāla* 'läige'). Siinjuures võiks meenutada veel leedu ja läti sõnu *báltas* ja *balts* 'valge'.

Sõna *must* areng naaberkeeltes näib valdavalt olevat seotud musta kui mustuse värviga. Saksa *schwarz*, rootsi *svart*, taani *sort* ja ka inglise *swart* poeet. 'tõmmu, tume' on tagasiviidavad germaani tüvele **swarta-* (vananorra *svart*, anglosaksi *sweart*, keskalamsaksa ja keskhollandi *swart*) tähenduses 'must, tumedat värvi, mustuse värvi' ning vananorra sõnadele *sorti* 'pimedus, tihe udud' ja *sorta* 'must värv'. Indoeuroopa tüveks on **sword-* 'räpane; must; tume', võrdluseks ladina *sordēs* 'mustus, räpasus' ja prantsuse *sordide* 'räpane' ning sellest inglise laen *sordid* 'räpane, must; alatu'. Foneetilisel sarnaneb selle tüvega ka muinasskandinaavia tulehiid *Surtr*.

Huvipakkuv ja vastuoksuslik on selle kõrval inglise *black* (anglosaksi *blac*) areng, mis on ilmselt seotud vananorra sõnaga *blakkr* 'tume', vanaülemsaksa sõnaga *blah* 'must' ja kust pärineb ka näiteks rootsi *bläck* 'tint'. Algne indoeuroopa tüvi oli **bhleg-* 'särama, kiirgama'. Selle tüve teine arengusuund on olnud vastupidine: germaani **ble(n)k-*, sealt vanaülemsaksa *blanc* ja keskalamsaksa *blank* 'särav, valge' ning vananorra *blakkr* 'kimmel, valge hobune'. Tüve on seostatud samuti sanskriti sõnadega *bhāla* 'läige' ja *bhrāj* 'läige, sära ja helk' nagu vene, läti ja leedu valge-sõnugi (vt. eespool). Seega etümoloogiliselt pole must ja valge teineteisest alati sugugi nii kaugel. Paljude indoeuroopa värvinimedega pärinevust valgusnähtuste ja säramisega seotud sõnadest on märkinud juba Ants Viires oma «Eestlaste värvimaailmas».

2. Sõnaühendid musta ja valgega

Edasi võiks vaadelda musta ja valgega seotud keelendeid. Mingit üldist hoiakut peegeldavad kindlasti ka need, aga nagu nende sõnade ajaloolisi seoseid, ei saa ka neid kindlasti üle tähtsustada. On loobutud täpsest liigitusest vabadeks ja püsiühenditeks, idioomideks, klišeedeks jne. Igal juhul ei kuulu aga järgnevasse vabalt loodavad metafoorsed seosed, vahest ainult metafooride hiidkogumi kulunud fraseoloogistunud osa.

2.1. Valge. Kõigepealt tuleks eristada lekseemi *valge* kahe peamise semeemiga seotud ühendeid — 'valget värvi' ja 'valgusele omane'. Täpne piir pole siiski võimalik ja mõlemad tähendusala kipuvad paratamatult segunema. M. Koski on pakkunud välja põhjaliku skeemi lekseemi *valkea* tähistuskomponentide omavahelistest seostest, eristades sealjuures kahemõõtmelisust (värvile omane) ja kolmemõõtmelisust (valgusele omane)¹⁶.

Kõigepealt *valge* (tähenduses 'valget värvi'). Otseses kasutuses võib eristada kõigepealt viidet puhtale valgele toonile (näit. *valge auto*). See on kindlasti kõige tüüpilisem tähendus ja on nii-öelda pöördvõrdeline, s. t. eraldi võetud sõna *valge* kõige tõenäolisem assotsiatsioon on puhas valge värv.

Teiseks allsemeemiks oleks suhteline heledus ja värvitus. Siia alla kuulub juba mainitud *valgetverd*, samuti veel *valged juuksed*, *leib* jt. Need sõnaühendid on sageli liigilise iseloomuga, eraldiseisvas sõnas *valge* puudub tähendus 'suhteline heledus'. Sageli moodustuvad paarid

¹⁶ M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä, lk. 47—51.

mingi teise liigiga: *mustaverd, valge lepp — hall lepp, valge leib — must leib, valge vein — punane vein, valgevask — (punane)vask, valge tina — must tina*. Tihti näib tegemist olevat tõlkelaenudega, näiteks *valge vein* ja *valge leib* on ju üldised kõigile indoeuroopa keeltele.

Kolmandaks on piirala valguse-semeemiga tähenduses 'puhas, selge' eesti keeles siiski vahest haruldasem kui naabritel. Siia kuulub näiteks *valge viin*. *Valge vesi* seevastu tähendab Saare-, Hiiu- ja Muhemaal aga segast, vahutavat vett ning veel tuttavam on *valge vihm* 'tugev vihm' (Saareste¹⁷).

Lekseemi *valge* seosed teise, valguse-semeemiga: *valge öö, ilm, tuli*. See semeem on vähemal määral omane ka indoeuroopa keeltele: vn *белая ночь*, analooge esineb ka saksa keeles.

Substantiivistunud *valgel* on kontekstist sõltuvalt üpris palju lisatähendusi. Olulisemad on siin juba mainitud semeemidest tulenevad 'valgus' (*valge väljas, jumalavalge, koivalge*) ja 'valget värvi aine' — *muna-valge, silmavalge* (vrd. ka *valk*, mis sarnaselt paljudes keeltes on valgest tuletatud). Sekundaarsemad on *valge/valgus/hõbevalge* hõberaha või -kaape tähenduses ja need on seotud eeskätt ohverdamisega. Siit ka näiteks *valgustama* 'kinkidega mõjutama, ohvrit tooma' või ka terve rida muid sõnaühendeid: *valget viima, tegema, panema, heitma* (Wiedemann¹⁸). Muuseas tähistab valge hõbedat ka heraldikas. Toidu ja ihujõuga on seotud: *valge/valgus* 'piim' (*nad elavad lehma valgel, meil ei ole valget majas*; Saareste), (*mehe*)*valge* 'seeme' (*valget viskama, valget heitma*; Saareste, Wiedemann); *valged* võivad veel tähendada kartuleid ja valgevoolust ning tänaseni on kasutusel *valge* tähenduses 'viin' ja 'euroopa rassi esindaja'.

Paralekseemidest on suur osa väga üldise levikuga ja vabalt tõlgitavad. Võib öelda, et on olemas teatav hulk paljudes keeltes levinud adekvaatse tähendusega fraseologisme ja püsivamaid sõnaühendeid. Enamasti on vähemalt eesti keele puhul tegemist tõlkelaenudega, algkeele fikseerimine on aga juba piisavalt keerukas ning praegusel juhul ka kõrvalise tähtsusega. Palju toodud näiteid võib kohata juba Homeroose eepostes või Vanas Testamendis. Mõned väljendid tunduvad siiski olevat eesti keelele omasemad või vähemalt pole pealiskaudsem otsimine neile vasteid andnud. Näiteks Wiedemannil: *valget sõitma* 'halltõbi', *valgemärasõitja* 'petetud abielumees'. *Valget päeva nägema* kasutati nii pideva joomise, raske sünnituse kui ka muidu pika tõve puhul paigutise helgema hetke kohta. Tuntum on *valge ette tooma* või *valge ette tulema*, mis nagu eelminegi viitab ilmselt valgusesemeemile.

Terve rida rahvusvahelisemalt tuntud väljendeid on seotud mingite kindlate esemetega: *valge kepp, valge pilet* (ja *valgepiletimees*), *valge laik maakaardil, valge elevand, valge rist* ja *valge lipp*, mis kõik on küllalt konkreetse ajaloolise tekkega ja millel valge värviga mingit abstraktsemat põhjuslikku seost ei ole. Samuti ka *valgekrae*, mis sai laiema leviku pärast Upton Sinclairi raamatu «The brass check» (1919) ilmumist. Poliitiliselt on oluline paar punane-valge. Valge on siin ajalooliselt pärinenud Bourbonide dünastia vapi- ja lipuvärvist ning sai teatud ilma-vaate tähistajaks 1815. a. koos Prantsusmaal restaureeritud kuningavõimuga. Tuntud on sellele järgnenud *terreur blanche*. Hilisem kinnistumine parempoolsete parteide värviks tingis ka meile lähedasema punase-valge opositsiooni Venemaal ning mõisted *valged* ja *valgekaartlased*. Üldmõisteks on kujunenud ka *Valge Maja*.

Eeltoodud näidete puhul ei saa siiski rääkida mingist opositsioonist

¹⁷ A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I—IV. Stockholm, 1958—1963.

¹⁸ F. J. Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn, 1973.

mustaga, tegemist on vaid sõnal valge põhinevate püsiühenditega. Taustseosed (kui pole tegemist mingi kindla ajaloolise tekkega) näivad olevat põhiliselt samad kui valge erinevatel semeemidel. *Valge kepi* ja *lipu* puhul on üheks põhjuseks kindlasti puhta valge hea eristatavus muust taustast. Sellele on lähedane ka allsemeem 'erakordne, haruldane' *valge elevandi* puhul. Hea-halva tähendus ainult valgega seotud sõnaühendite puhul on kummaski suunas küllalt harv. Viited haigusele ja füsioloogiale (eeltoodule lisaks näiteks *näost valgeks minema*, *valgeveresus*, *valgevoolus*) mõjuvad negatiivselt, positiivse värvingu lisavad aga viited piimale ja hõbedale. Positiivselt mõjub usufenomen *valge laev*. Sellega liitub üldine valge, valguse ja puhtuse seos ristiusus, samuti vahest harulduse tähendus nagu ka *valge elevandi* juures. Samal ajal on väljend *valget laeva ootama* üsna halvustava varjundiga. Võrdlustes võivad hea-halva tähenduse tingida võrdlusobjektid, kuid see ei tulene enam sõnast valge (*kooljavalge* — *valge kui luik*).

Siiski on naaberkeeltes olemas ka terve rida väljendeid, mille otse- ja tõlkevasted eesti keeles puuduvad ning mis võivad lisada teisigi tähendusvarjundeid. Näiteks võiks pakkuda sks *sich weißbluten* 'end äärmuseni kurnama', mille eestikeelseks vasteks võiks olla veel *nii et silm valge peas*; *Weißblut* f. 'maruviha'; vn *белые струи* 'vabavärsid', *белый свет* 'lai maailm', *белая кость* 'sinine veri'; ingl *white-hot* 'tulikuum', *walk in white* 'surema', *bleed white* 'rahast lagedaks jääma', *white lie* 'süütu või hädavale' (ka soome keeles *valkea valhe*), *whitelivered* 'arg', Am. ingl *that's white of you* 'väga kena teist'.

2.2. Must. Ka musta puhul peaks eristama kaht peamist semeemi: musta värvi ja räpasust.

Nagu valge puhul tähistab semeem 'musta värvi' kõigepealt puhast musta, n.-õ. fokaalpunkti (*must süsi*). Teiseks võib olla tegemist suhteliselt musta või lihtsalt tumedamat sorti objektiga. Tihti võib see suhtelise moodustada valgega paari ning «must» asi ise võib olla küllaltki hele (näiteks *must pappel* ja *valge pappel*). Näib, et musta tähistusala on vähemalt eesti keeles valge omast laiema ja vägisi kipuvad põhjenduseks sõnade polüseemantilised ja etümoloogilised seosed. *Musta* teine semeem 'räpasus' laiendab suhtelise musta kasutusvälja, samas *valge* seos valgusega seob teda kindlamalt fokaalpunkti ümber. Räpase-semeem kipub mõistetavalt segunema suhtelise tumedusega. *Must pesu*, *must töö* ja *mustad käed* võivad olla ka küllaltki tumedad, väljendite *mustad silmad* 'pesemata' ja *nad elavad mustalt* kohta seda just öelda ei saa.

Piiratumalt esineb musta puhul veel kolmas semeem 'pime': näiteks *must õõ*, kuid selle kasutusala on niivõrd väike, et võib oletada valguse semeemi mõju oma vastandile. Teistes keeltes näib see siiski olevat üldisem (skd *der Tag wird schwarz* või *schwarzes Wetter*).

Ainult mustaga seotud paralekseemide hulk tundub olevat rikkalikum kui valgel. Oieti on tegemist kummalise ajalise nihkega. Vanemat sõnavara esitavates väljaannetes näib olevat enam väljendeid valgega. Seda mitte ainult eesti (Wiedemann), vaid ka teiste keelte puhul¹⁹. Seevastu uuemas sõnavaras tundub olevat ülekaal musta-väljenditel. Tähelepanek on mõistagi piisavalt spekulatiivne.

Substantiivistunud *mustal* seevastu niipalju erinevaid tähendusi ei ole. Peamine on 'neeger', või üldse 'lõunamaalane', eesti keeles laiema ja veidi halvustavama kõlaga kui näit. inglise *black*. Kuni XX sajandi keskpaigani olid inglise keelealal küll *neeger* ja *värviline* vähem solvavad kui *must*. Liikumise *black is beautiful* mõjul toimus pööre just musta nahavärvi eneseväärtustamise suunas ning *black* kujunes väga laiaks

¹⁹ H. Gering, Vollständiges Wörterbuch zur den Liedern der Edda. Halle, 1903; A. Turunen, Kalevalan sanakirja. SKS Toimituksia 235. Helsinki, 1949; Täydellinen Kalevalan sanasto. Helsingfors, 1878.

üldmõisteks: *black art, music* jne. Tänapäeval näib seda olevat asendamas laiem *people of color*.

Mustaga seotud paralekseemides torkab silma kindel negatiivne tähendusvarjund ning siingi on värv ja räpasus omavahel lootusetult põimunud. Neutraalsed ja üksnes värviga (kui äärmuslikuga?) on seotud suurt hulka väljendavad *musttuhat* ja *tänav on rahvast must*. *Silme ees läheb mustaks* (vrd. sks *es wird einem schwarz vor den Augen*, ingl *blackout*, viimane küll märksa laiema tähendusega) kirjeldab üpris otseselt mines-tamisega kaasnevat kogemust. Üks valdavamaid tähendusi on aga ikkagi 'kuri, paha, pahatahtlik, autu' (*must viha, must südametunnistus, must turg, must ots, must jõud*) ja ka 'murelik, pessimistlik' (läbi *mustade prillide nägema* vrd. sks *schwarzsehen, must mure, must stsenaarium ja must tulevik*). Sellega haakuvad veel *mustadeks päevadeks* (*hoidma, raha koguma*) ja *mustapäeva kopikas*. Süda võib olla must murest või ka kurjusest, *mustad mõtted* samuti, kuigi näit. sks *schwarze Gedanken* on vist ainult kurjad mõtted. Näibki, et nii saksa kui inglise keeles on mustal halva ja paha võrdkujuna märksa selgem koht kui eesti keeles ja ka sõnaühendeid on rikkalikumalt. Suurem osa eesti püsiühendestki on ilmselged laenud. Erandiks võib-olla on *must maa* 'kevad': *ta ei näe enam musta maad, jättis tööd mustale*, või ka *must käib üle pea* 'vannutakse hirmsasti' (Wiedemann). Mõisted *must katk* ja *must surm* pärinevad suure katkuepidemia ajast Euroopas XIV sajandil ja said ilmselt nime mustade katkumuhkude järgi. Ajalooliselt selgema tekkega on ka *must nimekiri, mustsärklased ja mustsada*.

Musta räpasuse-semeemiga on seotud *mustatööline, must töö, mustad riided* 'kuupuhastus', *mustand* (vrd. vn *беловик* 'puhtand' versus *черновик* 'mustand'). Substantiivistunud *must* võib samuti tähistada mustust: *küünemust*, siit ka otseselt ju mustast mitte lähtuv *küüne musta võrdki* (või paiguti ka *sinise küüne võrdki*, Wiedemann). Seevastu *avalikkuse ees musta pesu pesema* ja *nägu murest must* on juba ülekantud tähendusega allsemeemide 'autu, pahatahtlik' ja 'murelik' suunas. *Must töö* on jällegi hea näide, tähistades nii lihttööd kui ka kuritegeliku mekiga toimetust. Seega on mustaga seotud sõnaühendid üpriski keerukas konglomeraat, selle erinevad tähendused on ristunud ja liitunud.

Jällegi on teistes keeltes mitmeid püsiühendeid mustaga, mis meil puuduvad, näit. sks *schwarzer Regen* (vrd. eesti *valge vihm*), *schwarzes Gefängnis* raske vangipõlve ja *schwarzes Galle* melanhoolia tähenduses. Saksa slängis *schwarz sein* (meenutuseks, et inglise keeles oli vastupidi) tähendab rahata olemist ja *schneeweiß sein* varakust, *schwarzfahren* on piletitä sõitmine. Eestlastele on alati segadust tekitanud soome *mustasukainen* 'armukade'. Inglise *blackmail* on väljapressimine, *blackguard* lurjus, kaabakas, kui piirduda vaid mõne näitega.

Ka võrdlus vene keelega näitab, et hoolimata paljudest sarnastest püsivõrdlustest esineb mitmeid lahknevusi just eesti *musta* polüseemia tõttu. A. Oim on osutanud, et eesti värvinimetuste leksikaalne seostumus on võrreldes vene keelega vabam (näiteks kas või *valged juuksed* — *светлые волосы*). Vene keeles on sekundaarsed värvinimed teatavate objektidega kindlamalt seotud kui eesti keeles²⁰. Sellest võib oletada, et mingi eesti põhivärvi nimetusele vastav värviruum on suurem kui vastava vene värvisõna oma. Mõistagi on ka erandeid, kus mõningad vanemad vene keele värvidega seotud püsiühendid pole eesti keelde samal kujul tõlgitavad: *черный ход* 'tagauks', *черный народ* ja *чернь* 'rööbel', *черная изба* 'suitsutare', *черные земли* 'riigimaad'.

2.3. Must ja valge. Nii *musta* kui *valgega* seotud paralekseemide peamine eesmärk on erinevuse rõhutamine. Paljudega, kuid kaugeltki mitte kõigiga käib kaasas ka hinnanguline aspekt. Terve rida ühendeid ei maini

²⁰ A. Oim, Värvinimetuste moodustamisest eesti ja vene keeles. «Keel ja Kirjandus» 1983, nr. 1, lk. 26–32.

otseselt mõlemat värvi, kuid harjumuspäraselt tekib opositsioon mustale või valgele objektile vastandvärvi omistamisel: *valge vares* ja *must lammas*. *Valge lind* on seevastu eesti keeles paiguti tähistanud ronka (Wiedemann, Saareste). Vastandeid peavad silmas *musta valgeks rääkimine* ja *valge mustaks tegemine* 'valetamine, valssimine'. *Must valgel* või *must valgel seisma* 'kirjutatud olema' viitab äärmisele selgusele, eriti vaidluse puhul (*mustvalge film* ja *foto* rõhutavad siiski ainult erinevust värvilisest). *Ei öelnud musta ega valget* erineb eelnevast näitest, kuid selles on püüe absoluutsusele, s. t. äärmuslikule vaikimise kinnitusele. Ükski neist väljendeist pole taas eesti keele enda «oma», vaid vägagi üldlevinud ja mitmed on tuttavad juba ladina keelest (*alba discernere et atra, qui nigrum in candida vertunt*). Sama võis märgata ju ka liigiliste vastanduste puhul: *valge* ja *must maagia*, *valge* ja *must leib*, *valge* ja *must rass*.

See aga ei tähenda, et musta-valge vastandus poleks eesti keelele omane või oleks miskitpidi erandlik. Üheks ilmsemaks tõendiks on sellega seotud vanasõnade rohkus. Kuigi ka need on üpriski liikuvad üle keelepiiride, tõendavad nad ometi musta-valge opositsiooni kodusust.

Paljud ütlemised rajanevad juba eeltoodud fraseoloogial, õieti võib ju vanasõnu vaadelda laiemas mõttes fraseoloogia osana. Väljaande «Eesti vanasõnad»²¹ andmeil on üks enam levinumaid *pada sõimab katelt, ühed mustad mõlemad* (EV 8196²², 220 varianti, vrd. näit. ingl *the pot calling the kettle black/burnt-arse*, millest on ülestähendus juba XVII sajandist). Paljudes peegeldub aga ka üldlevinud väljendite taustal maa-rahva arusaam asjadest ning seda sageli opositsiooni pehmendamise või musta heledamaks tegemise suunas: *Mees must, leib valge* (EV 6579), *Must töö, valge leib* (EV 6957); *Ka kõige mustem mure kaob valge liiva all* (EV 6934); *Mustal kanal omma ka valge muna* (EV 6945); *Ep kõik ole valged lambad, kes valget villa kannavad* (EV 13284).

Teine suurem rühm rõhutab musta-valge abil siiski ületamatut lõhet või ka haruldust: *Ega varõs valgõmbas ei lää* (EV 13803, 32 var.); *Millal must koer valgeks läheb* (EV 6938); *Homigu pead nii vara tõusma, et valge varblase kätte saad* (EV 1436, valge varese saksa vasted on *ein weißer Rabe* või *Sperling*).

Kolmas oluline opositsioon, millega musta-valge paar vanasõnades liitub, on inetu-ilus. See on seni käsitletud sõnaühendeis puudunud: *Senni must murrab tööd, kui valge ennast vaalib* (EV 6959); *Ilusest saab ilma lits, valgest valla hoor* (EV 2054); *Ilu ei panna padaje ega valged vaagenisse* (EV 2029); *Kenal mehel kerge käsi, valgel mehel vali rusikas, must mees, tark meel* (EV 3587), kusjuures selle valge ilu suhtes soovitakse siiski olla ettevaatlik. Muidugi esineb ka otsesemaid seoseid, näiteks lume ja musta maaga või talve ja suvega: *Kui jõulud mustad, siis lihavõtted valged* (EV 5100); *Küll aga valge ära sööb, mis must kokku paneb* (EV 13289).

(Järgneb)

²¹ Eesti vanasõnad IV. Toim. A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn, 1988, lk. 499.

²² EV = Eesti vanasõnad I–IV. Toim. A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn, 1980–1988.